

PÉNTEK JÁNOS

BRASSAI
NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGÁNAK
KORSZERŰSÉGE

1. Több mint tíz éve már, hogy Brassai halálának 100. évfordulóján, 1997. május 22–23-án „A nyelvész Brassai élő öröksége” címmel közös emlékülést tartott a kolozsvári egyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke és az MTA budapesti Nyelvtudományi Intézete. Ebből az alkalomból több más ünnepi rendezvény, megemlékezés volt Kolozsváron és Torockószentgyörgyön. A nyelvészeti konferencia néhány előadása is az Unitárius Püspökség imatermében hangzott el. A konferencia résztvevői megkoszorúzták Brassai sírját a Házsongárdi temetőben, Torockószentgyörgyön pedig az akkor avatott Brassai-domborművet (ilyen dombormű került fel a Bölcsészkar Brassai-termének falára is).

A konferencia résztvevőit nem csupán az emlékezés és a kegyelet hozta össze itt Kolozsváron. Sokan éreztük úgy, hogy a rendezvénynek tudományos és tudománytörténeti aktualitása van. Az előző század két utolsó évtizedében többek vizsgálatai nyomán egyre általánosabbá vált ugyanis az a felismerés, hogy Brassainak kimagasló eredményei vannak a mondatszerkezet leírásában és olyan alkalmazott nyelvészeti területeken, mint az idegen nyelvek tanítása, a fordítás, a nyelvművelés. Nem beszélve arról, hogy az ő nevéhez fűződik Erdély 19. századi legnevezetesebb oktatási reformja: az 1841-ben tartott unitárius zsinaton elfogadtatta, hogy a latin helyett a magyar legyen az oktatás nyelve. A magyar nyelvű tankönyvek és oktatási segédkönyvek tucatjait írta, hogy az anyanyelvű oktatásnak az eszközeit is megteremtse.

A tanácskozáson elhangzott előadások meggyőzően cáfoltak néhány, a Brassai polihisztorságához fűződő tévhitet. Az egyik ezek közül az, hogy hosszú életében évtizedenként változott az érdeklődési területe. A nyelvtudományhoz és főképp alaptémájához, a mondatszerkezet dualizmusához, illetőleg unitarizmusához viszont kétségtelenül mindvégig hű maradt. Abban is, hogy egészen idős korában az egyetem elemi mennyiségtan professzoraként engedélyt kért arra, hogy előadásokat tarthasson a bölcsészkaron általános és összehasonlító nyelvészetből, valamint szanszkrit nyelvből.

Állhatatosan hű maradt *a módszerhez*, mint Szépe György mondta a konferencián, „megszállottja volt a módszernek. Az ő szóhasználatában a »módszer« egyszerre jelentette a filozófiai szintű »módszer«-t (vagyis az igazságra vezető utat), valamint a későbbi nyelvmetodikusok »módszer«-ét (mint a gyakorlati eredményre vezető fogások lépéseit)” (*Brassai Sámuel – többek között – mint al-*

kalmazott nyelvész. 2005, ETF. 256, 74). Az emlékülésen elhangzott előadások 2005-ben kötetben is megjelentek az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában, az Erdélyi Tudományos Füzetek 256. számaként.

2. Már önmagában az is figyelemre méltó, hogy egy végig élvonalbeli nyelvész, aki – mint Kövály László írta halála után rögtönzött pályaképében – „ifjú szívvel látta elvéhnedni a századot, amelynek születését gyermek szemmel látta” (EM. XVI, 1897. 349), nem összehasonlító nyelvész, nem is nyelvtörténész, mint szinte mindenki saját századában, hanem szintaxista, idegen nyelvek oktatója és idegen nyelvek oktatásának teoretikusa, a fordítás dilemmáinak elemzője. A nyelvművelésben pedig nem a szavakban, hanem a szerkezetekben és a mondatban, a szólamban látja a probléma lényegét. Azokban a magasabb szintű egységekben, amelyek magukon viselik a nyelv karakterét, és amelyekben éppen emiatt lényegesen megváltozhat idegen hatásra a nyelv karaktere. S közben olyasmit ír le vezérelyként, ami sem saját századában, sem a 20. században nem jellemző a céhbéli nyelvészekre: „Nekem az az elfogultságom van, hogy a nyelvet csak az emberrel s emberiséggel kapcsolatban bírom vizsgálatra érdemesnek tartani” (1873. *Paraleipomena kai diorthumena. A mit nem mondtak, s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.* Budapest. 6).

A nyelvész Brassaira semmiképpen nem érvényes Köválynak az az elismerésnek szánt megállapítása, hogy „egyedüli vonása, hogy egy századot élt át úgy, hogy ha nem is előzte meg korát, utolsó perczéig a kor élén haladt, s az utána jövőknek folyvást mestere maradt, csakhogy tanítási szenvedélyét kielégítse.” (EM. XVI, 1897. 350). Ennek a megállapításnak a fordítottja igaz. Az ti., hogy bár egy századot élt, így az emberi élet elképzelhető határai között türelmesen várta, hogy föl nőjön hozzá a kor leíró grammatikája, csak azt a fajta megerősítést érthette meg, amely *A mondat dualismusában* bemutatott és bíralt Georg von Gabelentznek az ő felfogásával egybehangzó felismeréseiben tükröződik.

A tudomány malmái is néha igen lassan örölnek. Nem száz, hanem két-száz évet kellene élnie a tudósnak, hogy némi elégtétele legyen. 1873-ban még azzal vigasztalja magát, hogy másoknak sem volt sokkal több szerencsájük: „E dualismus kritikáját s az ellenébe tett unitarismus megállapítását végrehajtottam »Magyar mondat« című akad. értekezésem I. része 6. 7. és 8. cikkelyeiben. Sem egyiknek, sem másiknak nem vala szerencséje »principibus placuisse viris«. De az nem döntő érv; mert hiszen Lavoisier halála után még 10 évvel is volt Európában phlogisticus és nem kis nevű kémikus; és Biot, korának első rangú physica, az interferencia feltalálása után 65, a Fresnel-féle elmélet megjelenté után 50 évig sem bírta elvetni az emanatiót s meggyőződni a világhullámok elmélete helyességéről.” (1873. I. m. 5). Később von Gabelentz hasonló felismerése olvastán önmaga igazolását látja, ekkor azonban már saját prioritását kénytelen bizonygatni: „Szabadjon megemlítenem ismételve is, hogy én közel húsz évig

kotoltam a mondat dualismus fészkeként, míg az első tojást 1852-ben kiköltöttem”. (1885. *A mondat dualismusa*. 79). „52 esztendeje, hogy meg vagyok győződve a mondottak valóságáról; 34 éve, hogy meggyőződésemet a sajtó útján másokkal is megosztani törekszem, és íme ma is újra kell-e mondanom [...] én 34 év alatt sem juthattam eredményhez, pedig csak szokás, előítélet és tudósi tekintély az ellenfeleim.” (i. m. 4).

3. Brassai halála után több mint egy félszázadnak kellett eltelnie, amíg a modernnek mondott nyelvtudomány utolérte őt a mondat szerkezetére vonatkozó felismeréseiben. Az említett kolozsvári konferencián Kiefer Ferenc erről a következőket mondta: „Brassai értékelésében igazi fordulat csak akkor állt be, amikor az elméleti nyelvészeti kutatások kerültek előtérbe. Brassait az elméleti nyelvészet számára É. Kiss Katalin fedezte fel (É. Kiss Katalin: *Brassai Sámuel mondatelmélete*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII, 1981. 91–102; Samuel Brassai’s theory of the sentence. In: Kiefer Ferenc szerk.: *Hungarian General Linguistics*. Amsterdam, John Benjamins, 1982. 331–349).” (Kiefer: *Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya*. ETF. 256, 2005. 6) Maga É. Kiss Katalin pedig a következőkben látja Brassai felismerésének lényegét: „Brassai talán legfontosabb felismerése a magyar mondat szerkezettel kapcsolatban, hogy a mondat részeinek a mondat szerkezetében elfoglalt helyét nem úgynevezett mondat-tani szerepük, azaz alanyi, tárgyi, határozói funkciójuk határozza meg. Nem igaz, hogy a mondat a magyarban – vagy akár univerzálisan – grammatikai alanyra és állítmányra tagolódnék. A grammatikai alanynak nincs kitüntetett szerepe az ige vonzatai között. [...] A magyar mondat Brassai szerint is két egységből épül fel. Az első egység egy vagy olykor több már ismert, tudott eszmét tartalmazó »igehatározóból«, azaz igei vonzattól áll, melyek »a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre készletők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják.«.” (1860. *A magyar mondat I*. Akadémiai Értesítő 1, 431) Brassai sokat kísérletezett, hogy e – ma legáltalánosabban topiknak nevezett – mondat egység megnevezésére megfelelő terminust találjon: először a szokásostól eltérő értelemben vett alanynak, majd *inchoatívum*-nak, később bévezetőnek, előkészítő résznek hívja. A mondatnak az *inchoatívum*ot követő, az igét magában foglaló második része az állítmány ... vagy *zöm*... E második mondat szerkezeti egység funkciója „oly cselekvénynek vagy a cselekvény oly körülményének a közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a halló előtt nincs tudva.” (1874. *Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin auctorokat?* Kolozsvár. 72) Az új eszméken kívül azok a tudott eszmék is a *zöm*be kerülnek, melyeket nem tartottunk szükségesnek előkészítőül kiemelni. A *zöm* minden mondatban jelen van, az *inchoatívum* viszont el is maradhat. A magyarban a két mondat szerkezeti egység a *zöm* élén álló mondat hangsúly alapján különíthető el.” (É. Kiss: *Brassai Sámuel és a magyar generatív mondat szerkezet*. ETF. 256, 2005, 11)

4. Az elméleti kérdéseken kívül Brassai folyamatosan foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyek egészen gyakorlati célúak, praktikusak voltak, mai szóval az alkalmazott nyelvészet körébe tartoznak. Ilyen az előbbieken már említett tankönyvírás, a nyelvoktatás, a kontrasztív nyelvészet, a fordítástan és a nyelv-művelés. Ezekben sem csatlakozott kora magyar vagy külföldi irányzataihoz. A nyelvújítás vitáiban pedig, amelyek a 19. század második felében a nyelvújítás második hulláma körül folytak a neológusok és az új ortológusok között, Brassai egyik táborhoz sem csatlakozott, de mindvégig ellenzője volt az erőltetett, mesterséges nyelvfejlesztésnek, nyelvgazdagításnak. Az anekdota szerint legnagyobb sértésül a gazdasszonyának is azt vágta a fejéhez, ha valamiért haragudott rá: „Maga Szarvas Gábor!”

Ezekben és egyéb vitáiban is Brassai szuverén alkat volt, élete végéig megőrzött szenvedéllyel, könyörtelen iróniával. Nem kereste az intézményeket, az intézmények keresték meg őt. Az Akadémiának 1837-től volt levelező, később rendes, majd tiszteletbeli tagja. Ennek ellenére nem átalotta hevesen bírálni az Akadémia magyarságát. Csípős, ironikus, néha cinikus hangját a fővárosiak nehezen viselték el. Szemére vetették, hogy „istentelen erdélyi dialectust” beszél. „Azt írják rólam Pesten a szívek és vesék vizsgálói, hogy a »kímélés és mérséklet virtusa távol áll tőlem«” (EM. II, 1875. 5).

5. A mai tudományos grammatikák kerülnek az értékelést és a preskripciót. Brassainál gyakoriak az elmarasztaló vagy értékelő észrevételek, amelyek éppen az „organicus fejlődés”, azaz a szerves fejlődés óvása jegyében hangzanak el. *A magyar bővített mondat* című munkájában írja: „... törvényes, alkotmányos közönség, társadalmi szolidaritás, szóval állam, sőt haza is lehet egy nyelv nélkül; de bizony nemzetiség a nélkül nem, s azzal is csak úgy képzelhetni, ha határozott, szilárd jelleműnek tesszük fel. Az ilyen jellemet pedig én ... nem a gyökökben és szókban, hanem a szólásokban keresem és lelem” (1870, 4). „Magyar, mívelt és mívelés alatti nyelvünk ... a legjobb úton van arra, hogy olyan »enyim apa«-féle »lingua franca« legyen belőle. Olyan ti., mely magyar szókból, de Európa élő és kihalt nemzetei szólamaiból van szerkesztve” (i. m. 5).

BERKI TÍMEA

BRASSAI SÁMUEL KRITIKA-ÉRTELMEZÉSEI AZ 1850–1860-AS ÉVEKBEN EGY PÉLDA: *CRITICAI LAPOK* 1855¹

Brassai Sámuel neve mellett a magyar irodalomtörténeti bibliográfiában csupán kétlapnyi terjedelemben találunk adatokat, és hiányoznak a bibliográfiából az olyan szerkezeti alcímek, mint *Irodalmi munkássága* vagy *Egyes művekről*. Mégis, ha az irodalmat tágabb jelentésében használjuk, akkor igenis számottevő azoknak a szövegeknek a korpusza, amelyeket Brassai névvel vagy álneveivel szignált. A 19. század közepén elkülönülő tudományágak, köztük az irodalomtudomány önállósodásának folyamatában egymást követő és egymást generáló viták majdnem mindegyikéhez kapcsolódik, és egyéni véleményével újabb szövegek létrehozásához járul hozzá. Észrevételei, szövegei érdeklődésünkre tarthatnak számot, és megmutathatnak valamit gondolkodásának sajátos jellegéből, elvrendszeréből.

Bizonyos értelemben specializálódik is Brassai, és ez lapszerkesztő munkásságában érhető tetten. Leszámítva az 1834 és 1848 között működtetett kolozsvári *Vasárnapi Ujság* című tudománynépszerűsítő lapot, 1851-ben a *Fiatalság barátját* szerkeszti, ami olyan értelemben szaklap, hogy az ifjúságot célozza meg potenciális olvasóközönségként. 1877-ben egyetemi tanár-kollégájával, Meltzl Hugóval *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat* indít egy új tudomány, az összehasonlító irodalomtörténet szaklapját. Az 1887-től megjelenő, általa is szerkesztett *Unitárius Közlöny* felekezet-specifikus lap. 1855-ben pedig szaklapnak szánja a *Criticai Lapokat*², amelyet egyetlen füzetként sikerül megjelentetnie.

A kritika az 1850-es években „az irodalmi rendszer krízisként szemlélt átalakulásának megoldási lehetőségeként jelenik meg számos írásban” – állapítja meg T. Szabó Levente a századközép kritikaképzeteinek pragmatikáját vizsgálva.³ A T. Szabó által egy más tanulmányban vizsgált korábbi, 1851-es, *Új Magyar*

1 A kutatást az MTA-OM Domus Hungarica Scientiarum et Artium junior ösztöndíja támogatta

2 BRASSAI Samu (szerkesztő és kiadó), *Criticai Lapok*, Müller Emil könyvnyomdája, Pesten, 1855. [Brassai névhasználata külön vizsgálatra érdemes, csak jelzem, hogy történeti ívben változó, Brassai Samu, Brassai, Brassai Sámuel, majd Dr. Brassai Sámuel, jelzi némiképp a szakmai előrehaladást, a meritokratikussá alakuló rendszernek való megfelelést vagy akár az öregező tudós én-konstrukciójának jele]

3 T. SZABÓ Levente, *Kritikaképzetek pragmatikája az 1850-es években* = Uő (szerk.), *Nyelvek, szövegek, identitások*, RODOSZ, Kriterion, Kolozsvár, 2003, 175–190.